

UDK:811.512

Nargiza PALVANOVA,
O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti mustaqil izlanuvchisi
E-mail: palvanova@gmail.com

Filologiya fanlari doktori, professor M.Yo'ldoshev taqrizi asosida

BADIIY ASARLARNI LINGVOPOETIK TAHLILI ASOSIDA O'RGANISH

Annotatsiya

Maqolada san'at va madaniyat yo'nalishi talabalariga adabiyot o'qitishda lingvopoetik tahlil usulidan foydalanish metodikasiga doir fikr mulohazalar, ayrim she'riy matnlarda qo'llanilgan so'z va tushunchalarning badiiy va lingvistik tahlili berilgan.

Kalit so'zlar: lingvopoetik tahlil, usul, metod, so'zning o'z va ko'chma ma'nosi, talaffuzdosh so'zlar, so'zning, she'rning poetik tahlili, qofiya, turoq.

ИЗУЧЕНИЕ ЛИТЕРАТУРЫ ДЖАДИДОВ НА ОСНОВЕ ЛИНГВОПОЭТИЧЕСКОГО АНАЛИЗА

Аннотация

В статье даны размышления о методике использования метода лингвопоэтического анализа в преподавании литературы студентам-искусствоведам и культурологам, художественно-лингвистический анализ слов и понятий, используемых в отдельных поэтических текстах.

Ключевые слова: лингвопоэтический анализ, метод, собственное и переносное значение слова, произношение слов, поэтический анализ слова, стихотворение, рифма.

THE STUDY OF JADID LITERATURE BASED ON LINGUISTIC AND POETIC ANALYSIS

Annotation

The article reflects on the methodology of using the method of linguistic and poetic analysis in teaching literature to students of art and cultural studies, artistic and linguistic analysis of words and concepts used in individual poetic texts.

Keywords: linguistic and poetic analysis, method, proper and figurative meaning of a word, pronunciation of words, poetic analysis of a word, poem, rhyme.

Kirish. Adabiyotning asosiy vazifasi – insonni tarbiyalash, komillikka yetaklashdir. Biroq davr o'tishi bilan barcha fanlar, sohalarida bo'lgani kabi badiiy adabiyot ham o'z vazifalari ni kengaytirib boradi. Milliy mafkura – bu xalqni birdamlikda taraqqiyot sari olg'a yurishga undar ekan bunda barcha sohalar o'z maqsadini ma'lum ma'noda shu yo'nalishga moslashtiradi.

Bugungi badiiy adabiyotning oldiga davr yana qanday vazifa qo'ymoqda?! Albatta, hamma zamonlarda ham adabiyot jamiyatni ma'naviy jihatdan tarbiyalash vositasi bo'lib kelgan, ammo bugun xalqning jahon xalqlari bilan bir darajada rivojlanishi, raqobatbardosh bo'lishi, dunyo hamjamiyati bilan faqat jismoniy mehnat asosidagi mahsulot emas, balki aql, intellektga asoslangan mahsulotlar borasida oldi-berdi qilishni rivojlantirish lozim.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Qadimdan ajdodlarimiz g'oya va fikr tarqatgan. Biz ham tafakkur mahsullarimizni sotib, mamlakatni boyitish, aholi farovonligiga hissa qo'shmog'imiz lozim. Buning uchun har bir kishi o'z intellektual imkoniyati darajasida fikrlay olishi lozim bo'ladi. Matematika o'ylashga majbur qiladigan fan. Buni hamma yaxshi biladi. Adabiyot, esa zavqlantiradigan, ta'sirlantiradigan, zerikishning oldini oladigan bir vosita, yoki ermakka aylanib qolayotgandek go'yo.

Aslida badiiy adabiyot o'quvchini o'ylantirishi kerak. Milliy adabiyotimizga doir bo'lgan ayrim nasriy asarlar, jumladan, she'riy asarlar ham kishini mushohada qilishga majbur qilmaydi. Voqealar ketidan yuraverib, oxiri nima bo'lar ekan, degan o'y bilan kitobni tugatasan.

Shu o'rinda, Alisher Navoiyning mashhur "Xamsa" asaridagi, "Farhod va Shirin" dostonini olaylik. Bunda ham

voqea, syujet muhim, ammo Navoiyning buyukligi shundaki, u zot o'quvchini o'ylashga, fikr qilishga majbur qiladi. Ramzlar orqali o'z fikrlarini ifoda qiladi. Farhodning qanday qilib komil inson bo'lish jarayonini batafsil tasvirlab beradi, dostonda qanday qilib nafsni yengish yo'llari ko'rsatib beriladi. Navoiy dostonda hamma gapni ochiq-oshkor bayon qilmaydi, tafakkuri teran, zukko o'quvchi anglab olaveradi.

Shakl va mazmun o'rtasida bog'liqlik mavjud. Ularning qaysi biri asosiy va etakchiligi borasida professor Q. Yo'ldoshev shunday fikr yuritadi: "odatda, shakldagi o'zgarishlar mazmun tufayli va undan keyin deb tushuniladi. Sinchiklab qaralsa, san'at xususan, badiiy adabiyotda shakl va mazmun munosabati falsafadagi shakl va mazmun munosabatidan farq qilishi ayon bo'ladi. Badiiy mazmun muayyan badiiy asarda aks etgan shaxs, voqea-hodisa, xatti-harakat, his-tuyg'u va ruhiyat-kayfiyatdan iboratdir.

Badiiy mazmun esa, muayyan badiiy asar mohiyatining badiiy tasvir vositalari orqali estetik mazmunga ega tarzda ifodalanish yo'sinidir".

V. V. Vinogradovning asarlarida alohida filologiya fanini — badiiy adabiyot tili fanini yaratish zarurligi g'oyasi rivojlanadi, badiiy asar tilini o'rganadigan filologiya sohasi sifatida lingvopoetikaning predmeti va vazifalari shakllantiriladi.

V. V. Vinogradovning fikricha, lingvopoetik tadqiqotning vazifasi og'zaki-badiiy ijod asaridagi til birliklarining estetik funksiyasini o'rganishdir. Shunday qilib, lingvistik va adabiy stilistika chorrahasida ikkita yondashuvning yaqinlashishi natijasida filologiyaning yangi bo'limi paydo bo'ldi – lingvopoetika, uning mavzusi "badiiy asarda ishlatiladigan til vositalarining to'plami, uning

yordamida yozuvchi o'zining g'oyaviy va badiiy rejasini amalga oshirish uchun zarur bo'lgan estetik ta'sirni ta'minlaydi".

Lingvopoetik tahlilning maqsadi tilning u yoki bu birligi (so'z, ibora, grammatik shakl, sintaktik tuzilish) muallif tomonidan og'zaki va badiiy ijod jarayoniga qanday kiritilganligini, qanday qilib til vositalarining u yoki bu o'ziga xos kombinatsiyasi ushbu estetik effektini yaratishga olib kelishini aniqlashdir.

Lingvopoetik tahlilning asosi V.Zadornova tomonidan ishlab chiqilgan toifalar va parametrlarning ma'lum bir tizimiga asoslanishi mumkin. Lingvopoetik transformatsiya toifasi lingvopoetik tahlilning eng asosiy va muhim toifasidir. Og'zaki va badiiy ijod sohasida aks etadigan tilning turli elementlari o'zgartirilib, ularga obyektiv ravishda kiritilgan estetik ifoda imkoniyatlarini ochib beradi.

A. Lipgart ham lingvopoetika konseptual apparatini ishlab chiqish bilan shug'ullangan. Uning fikriga ko'ra, "lingvopoetika - bu filologiyaning bir bo'limi bo'lib, uning doirasida badiiy matnda ishlatiladigan stilistik jihatdan belgilangan birliklar ularning funktsiyalari va ma'lum bir badiiy quvvatini etkazish va estetik effekt yaratish uchun qiyosiy ahamiyati masalasi bilan bog'liq holda ko'rib chiqiladi". A. Lipgartning shubhasiz xizmatlari uning asarlarida batafsil tasvirlangan lingvopoetik tadqiqotning aniq usullarining batafsil tavsifidir. Bundan tashqari, olim birinchi marta lingvopoetik tahlilni sinxron va diaxronik jihatdan qo'llash imkoniyati haqida yozadi.

M.Yo'ldoshev o'z monografik tadqiqotlarida badiiy matnning lingvopoetik jihatdan tadqiq etishdagi muhim va o'zak nuqtalar sifatida matn ta'rifi, tipologiyasi va matn birliklari, badiiy matn va unga lingvopoetik yondashuv tamoyillari, badiiy matnda til vositalarining poetik aktuallashuvi, badiiy matnning asosiy kategoriyalari masalalari sifatida belgilaydi.

Bunday holat Hazrat Navoiyning she'riy asarlarida ham mavjud, uning g'azallarini o'quvchi bir o'qiganda to'liq tushuna olmasligi ham kishining fikrlash darajasiga bo'liq. Nega Navoiyni tushunmaymiz, deya ko'p savol beriladi. Buning javobi ham, menimcha, tafakkur qilish bilan bevosita bog'liq.

Tadqiqot metodologiyasi. Lingvopoetik tahlilning muhim jihatlaridan biri kontekstual tahlil bo'lib asar voqealarini qahramon yashagan davr, zamon va makonga nisbatan o'rganishdir.

Tahlil va natijalar. "Badiiy asarlarni lingvopoetik tahlil asosida o'rganish" mavzusi badiiy matnning til va estetik birlikda tadqiq etishga qaratilgan ilmiy yo'nalishni anglatadi. Ushbu yondashuvda asarning mazmuni bilan bir qatorda uning til vositalari orqali yaratilgan badiiy-estetik ta'siri markazga olinadi.

Lingvopoetik tahlilda quyidagi jihatlar muhim hisoblanadi:

Leksik qatlam: obrazli so'zlar, sinonimiya, antonimiya, dialektizm va tarixiy birliklarning badiiy vazifasi;

Trop va figuralar: metafora, metonimiya, epitet, tashbeh, personifikatsiya kabi vositalarning estetik yuklamasi;

Sintaktik qurilmalar: inversiya, takror, parallelizm, ritmik-sintaktik tuzilmalar orqali ifodaviylik;

Muallif uslubi: individual til tanlovi, nutqiy strategiya va pragmatik maqsad;

Matn yaxlitligi: til birliklarining kompozitsion va semantik uyg'unligi.

Mazkur yondashuv badiiy asarni faqat g'oyaviy-mazmuniy jihatdan emas, balki til san'ati namunasi sifatida chuqur anglashga imkon beradi. Natijada o'quvchi yoki tadqiqotchi asardagi obrazlar, kayfiyat va estetik ta'sirning til orqali qanday yaratilganini tahlil qila oladi. Bu esa adabiyotshunoslik va tilshunoslikning integratsiyalashgan, samarali tadqiq usulini ta'minlaydi.

1-jadval

Tahlil darajasi	Lingvistik birliklar	Badiiy vazifasi	Estetik ta'siri
Leksik daraja	Obrazli so'zlar, sinonimlar, tarixiy va dialektal birliklar	Obraz yaratish, milliylikni ifodalash	Matnning obrazliliigi va ta'sirchanligi oshadi
Frazeologik daraja	Maqol, matal, frazeologizmlar	Mazmuni ixcham va obrazli ifodalash	Nutqning tabiiyligi va ifodaviyligi kuchayadi
Tropologik daraja	Metafora, epitet, tashbeh, metonimiya	Badiiy fikrni chuqurlashtirish	Estetik zavq va emotsional ta'sir yuzaga keladi
Sintaktik daraja	Inversiya, takror, parallelizm	Nutq ritmini va ohangini shakllantirish	Matn musiqiyligi va ta'sirchanligi ortadi
Pragmatik daraja	Muallif nutqi, dialog, ichki monolog	Muallif pozitsiyasini ochish	O'quvchida muallifga yaqinlik hissi paydo bo'ladi
Matn darajasi	Kompozitsiya, izchillik, semantik bog'lanish	Asar yaxlitligini ta'minlash	Badiiy matnning umumiy estetik qiymati yuksaladi

Jadidlar davri adabiyoti haqida gapirganda ham xuddi shu tendensiya davom etadi. Xalq orasida, ko'p kitob mutolaa qiluvchilar tilida tez-tez uchrab turdi: bu asarni 30 yoshimda o'qiganimda boshqacha fikrda edim, 60 yoshimda qayta o'qidim endi boshqa fikrdaman, deyishadi. Aynan Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar" iga tegishli bu gaplar. Xuddi shunday jahon adabiyoti durdonalari hisoblangan "Telba", "Usta va margarita", "Faust", "Ilohiy komediya" kabi nodir asarlar ham bir o'quvchi tomonidan qayta-qayta mutolaa qilinishi ham fikrlash ko'nikmasining rivojlanishi bilan bog'liq, mazkur asarlar tassurotdan ko'ra ko'proq teran tafakkur mahsulini hisoblanadi, bizningcha.

Shu o'rinda, Abdulla Qodiriyning "Uloqda" hikoyasini yodga olsak. Asar o'zbek hikoyachiligida dastlabki realistlik asar, deya e'tirof qilingan. Darhaqiqat, keyingi davrda mubolag'a va bayonchilikdan holi bo'lgan hayoti va ibratli asardir.

Badiiy adabiyotning vazifasi jamiyatda sodir bo'layotgan duch kelgan maishiy voqeaga badiiy bezak berish

orqali o'quvchini qiziqtirish emas, balki uni mushohada qilishga yo'naltirish, eng muhimi, yashashi o'rgatishdir. Yashashni o'rgatish uchun asar qahramoni benuqson va bardoshli bo'lishi kerak. Badiiy adabiyot bugun jamiyat a'zolarida qaysi insoniy sifat yetishmayotgan bo'lsa, o'sha sifati orttirilgan qahramon yaratishi kerak.

"Uloqda" hikoyasiga adib o'quvchiga hech qanday ishora bermaydi. Hayotiy voqeani bor bo'yicha tasvirlaydi, uloqning inson uchun ahamiyati, uning foyda va zararlari tasvirlab beriladi.

Masalan, jahon adabiyotida Jek Londonning "Hayotga muhabbat", Alfons Dodening "So'nggi saboq", Nadar Dumbadzening "Hellados" asarlari ham yashashni o'rgatadi, ham tafakkurni o'stiradi.

O'zbek adabiyotida ham keyingi yillarda o'quvchi tafakkurini o'stirishga xizmat qiladigan nodir asarlar yaratildi. Jumladan, Murod Muhammad Do'stning "Dasht-u dalalarda", Nazar Eshonqulning "Maymun yetaklagan odam", Javlon Jovliyevning "Qo'rqma", Isajon Sultonning "Genetik" va

"Boqiy darbadar" asarlari o'quvchini bezovta qiladi. Hayot, tiriklik mazmunini anglashga o'rgatadi.

Ayniqsa, Isajon Sulton o'z asarlarida o'quvchisiga zalvorli, hayot uchun muhim bo'lgan savollar beradi. Bugungi kun adabiyoti ham yangi renessansning sodir bo'lishida hissa qo'shishi kerak, ya'ni teran tafakkurli, ijodiy fikr sohiblarini yetishtirishga xizmat qilmog'i lozim.

Qodiriy o'z asarlarida millatning asl ma'naviy qiyofasini tasvirlab beradi. Otabek, Kumush, Yusufbek hoji, Mirzakarim qutidor, O'zbekoyim, Oftob oyim, Hasanali va boshqa qahramonlar orqali o'zbek milliy mentaliteti aniq tasvirlab berilgan. "O'tkan kunlar" asarini hali ham yetarlicha o'rgana olganimiz yo'q. Biz Otabekning yuksak ma'naviyat va madaniyat egasi ekanligini tushunganimiz yo'q, tushuntirib bera olmaganimiz yo'q.

Yusufbek hojini komil shaxs sifatida o'rganishimiz kerak. Ularning nutq madaniyati, muloqot odobi haqida ona tili va tarbiya darslarida uzluksiz misollar keltirish mumkin.

Bugun qizlarimiz, o'g'illarimiz o'zlari uchun namuna sifatida Otabek va Kumushni tasavvur qila olishi kerak. Hozircha ularni asar qahramoni sifatida qabul qilishadi. Ta'lim tizimida Otabekning yurish-turishi, ota-onasiga, qo'l ostidagi insonlarga, ayollarga, jamiyatga munosabati yaxshi ochib berilishi kerak. Buning uchun "Adabiyot" darsliklarida o'quvchiga asar yuzasidan beriladigan savollar hayotiy, mantiqli va asar mazmunini ochib beruvchi kalit bo'lishi kerak.

Masalan, Otabek Hasanaliga boshqacha muomala qilishga haqqi bormidi? Nega u bek bo'la turib qulga bunday marhamat ko'rsatmoqda? kabi muhim savollar berilishi kerak.

Bunday savollar qahramonning xarakterini aniqroq ochib beradi. Agar biz Otabek Qutidornikiga borganda uning uyida necha kishi bor edi, degan keraksiz, qiymatsiz savollar berib o'tiraversak, Qodiriy tushunmay o'tib ketaveramiz.

Qodiriy yangicha tadqiq etish, yangicha o'qitish metodikasi ishlab chiqish lozim. Shunda biz bugungi globallashuv komidan omon chiqib o'zligimizni saqlab qolamiz.

Muayyan asar haqida istalgan kishi xohlagancha munosabat bildirishga haqli, biroq o'zbek xalqi yuz yillardan beri qo'lma-qo'l o'qib, o'z hayotlarida zarur o'rinlardan dasturul amal sifatida, farzandlar tarbiyasida foydalaniladigan bir asarni sayoz, deb baholash, romanni emas, xalqni sayoz fikrlashda ayblash bilan barobar.

Xulosa va takliflar. Roman boshqa asarlarga qaraganda shariat qoidalarini aniqroq o'rganishga imkoniyat

yaratadi. Qodiriy roman orqali bir paytlar odam o'rnida ko'rilmagan muqaddas ayollarimizning fojeali taqdirini tasvirlab bergan.

Otabek, Homid va Rahmatning xotin kishi haqidagi fikrlarni qiyosan keltiradi va Otabekning tilidan xotin kishi nafaqat erkak kishing ko'ngliga mos bo'lishi, balki erkak kishi ham xotiga munosib bo'lishi haqida fikr bildiradi. Bu romandagi eng muhim fikrlardan biridir.

"O'tkan kunlar" nafaqat badiiy asar sifatida adabiyotimiz gulto'ji, balki uning muallifi asar orqali o'zbek tilini ham bir karra yuksakka ko'tardi.

Xalqning ma'naviy mulkiga aylangan "O'tkan kunlar" asaridagi jumalar milliy mentalitetni aks ettirgani uchun ham undagi jumalar yod bo'lib ketgan. Asarda jamiyatni, millatni jarlikka yetaklayotgan katta illat bor fojeasi bilan tasvirlab berilgan. U faqat sevgi tarixi emas, unda katta ijtimoiy-siyosiy masalalar sodda qilib bayon qilingan.

Qodiriy va uning badiiy merosi haqida istagancha fikr bildirish mumkin, ammo "O'tkan kunlar" milliy qadriyat – o'zbek madaniyati, ma'naviyatining ajralmas qismiga aylanib bo'lgan. U haqda biror yangi fikr aytish oson ish emas. Ayniqsa, shuncha yillardan beri ruhiy ozuqa manbasi bo'lib kelayotgan mazkur roman oilaviy munosabatlar, jumladan, ota-o'g'il, er-xotin, ona-bola, kundoshlik xo'jayin-xozmatkor, xullas odamiylik borasida ibratli manba bo'lib keldi. Xalq mulki, ma'naviy ustunlari hisoblangan bunday asarlarni xolis tadqiq etish, ularni tushunish yo'llarini ko'rsatish maqsadga muvofiq.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, badiiy asarlarni lingvopoetik tahlil asosida o'rganish matnni nafaqat mazmuniy, balki til va estetik birlikda anglash imkonini beradi. Ushbu yondashuv badiiy matndagi leksik, frazeologik, tropologik va sintaktik vositalarning o'zaro uyg'unligi orqali muallifning badiiy niyati va individual uslubini aniqlashga xizmat qiladi. Lingvopoetik tahlil jarayonida til birliklari obraz yaratish, emotsional ta'sir ko'rsatish hamda estetik qiymatni shakllantirishda faol ishtirok etishi yaqqol namoyon bo'ladi. Shuningdek, bu metod badiiy asarning ichki tuzilishi va semantik yaxlitligini chuqurroq ochib berib, o'quvchida matnni idrok etish madaniyatini rivojlantiradi. Natijada badiiy asar til san'atining yuksak namunasi sifatida baholanadi va adabiyotshunoslik hamda tilshunoslik fanlari integratsiyasida muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR

1. Степанов Г.В. О границах лингвистического и литературоведческого анализа художественного текста // Известия АН СССР. Сер. Литература и язык. 1980. Т. 39. № 3. С.195 - 205.
2. Yo'ldosh Q., Yo'ldosh M. Badiiy tahlil asoslari. – Toshkent: Kamalak, 2016. – 122-b.
3. Виноградов В.В. Язык художественного произведения // Вопросы языкознания. 1954. №5. С. 9; С.5-38.
4. Задорнова В.Я. Словесно-художественное произведение на разных языках как предмет лингвопоэтического исследования. Автореф. дисс. ... докт. филол. наук. М.,1992. С. 19; 49с.